

HÂRİCÎ İMÂMET NAZARİYESİ VE MUTLAK HAKİKATİN MEŞRUIYETİ SORUNU

Ömer Faruk TEBER (*)

Özet

İtikadî ve siyasî İslâm Mezheplerinin geliştirdikleri imâmet nazariyelerine meşruiyet arama girişimleri, onları en sağlam delil olan Kur'an'a ve Hz. Peygamber'in sünnetine yönelmeye sevk etmiştir. Bu konuda yapılan tartışmalar, tarihsel süreçte mezhep taraftarlarınınca İslâm'ın özünde yer alan uygulamalar olarak görülmüştür. Hâricîler de imâmet anlayışlarını temellendirmek için bu yola başvurmuş hatta yaşadıkları pratiklere daha sonra bir teorik alt yapı kurmaya çalışmışlardır. Onlara göre imam, şûrâ ile belirlenmeli ve Müslümanların hür seçimiyle başa gelmelidir. Hâricîler seçilen imamın masum olmadığını ve Allah'a biat ve adaletten ayrılmadığı müddetçe meşruiyetini kabul etmişlerdir. Aksi durumda kendisine itaat vacip değildir ve azledilmelidir. Bu makalede hariciliğin imâmet nazariyesini değerlendirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hâricî, İmâmet Nazariyesi, Şûrâ.

The Khariji Theory of Imamate and the Problem of Ultimate Reality

Abstract

Attempts to seek legitimate for the theories of imamate articulated by religious and political Islamic sects led them to focus on the Quran and the prophetic tradition (sunnah), the most reliable proofs. According to the Kharijites, the leader (imâm) must be determined by way of consultation (shûrâ) and come to the power with the free election of Muslims. The imam, according to the Kharijites, is fallible and legitimate as long as he did not deviate from the oath of allegiance and justice. Otherwise, obedience to him is not necessary and hence he must be discharged. In this paper, we tried to deal with the Kharijite theory of imamate.

Key Words: Khariji, Theory of Imamate, Way of Consultation (Shûrâ)

*) Dr., Atatürk Üniv. İlahiyat Fak. İslâm Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi.
(e-posta: omerteber@yahoo.com)

Giriş

İslâm toplumunun, Hz. Peygamber'in ölümünden sonra karşılaştığı en ciddi problem hiç kuşkusuz halifenin seçimiydi¹. İlk dönemden itibaren Müslümanlar, İslâm toplumunun her türlü ihtiyacının karşılanabilmesi ve Allah'ın ahkâmının uygulanabilmesi için devlet başkanının varlığını zorunlu gördüler. Bunun için de halifelerin şahsiyetine büyük önem verdiler². Hilâfet ve imâmet eksenindeki tartışmalar ise temelde bu halifelerin şahsiyetleri ve ehliyetleri üzerinde yoğunlaştı. Zira devlet başkanlığı ile İslâm toplumu arasında organik bir ilişki bulunmaktaydı ve meşru bir lider olmadan kurtarıcı bir cemaatin olamayacağı varsayılıyordu. Bu nedenle imam veya halifenin belirlenmesi, Müslümanları dünyada hidayete erdirecek ahirette de kurtuluşlarını sağlayacak bir toplumun temellerinin atılması anlamına geliyordu. Bu tartışma bir bakıma bedevî Arap toplumunun gelenekleri ve yaşam tarzıyla da ilgili³ olup söz konusu gelenekler ve yaşam tarzı bu tartışmanın sosyal zeminini oluştuyordu.

Kimin imam veya halife olacağı hususu, Hz. Muhammed sonrası süreçte Müslümanlar arasında köklü ayrılıkların doğmasına yol açtı. İlk başlarda bu durumun ciddi anlamda bir sosyal çözülmeye ve toplum bünyesinde derin hasarlara yol açmadan üstesinden gelindi⁴. Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer dönemlerinde "riddet" ve "yalancı peygamberler"

- 1) Ebû'l-Hasan el-Eşârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfî'l-Musallîn*, thk. M. Muhyiddin Abdulhamîd, Kahire 1950, I, 39; Ebû'l-Feth Muhammed eş-Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihal, thk. Muhammed Seyyid Keylânî, Beyrut 1980, I, 24; İmâmet'in Kelam ilmi konusu olması ilk önce Şîî Kelâmcılar sayesinde olmuştur. Bkz. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Dârul Ma'rife, Beyrut 1978, s. 249. Daha sonra Sünnî Kelâmcılar da Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin halifeliklerinin geçerli olduğunu ispatı için bu kişilerin ayrı ayrı bir takım üstün özelliklerini (fezâ'il) eserlerinde zikretmişlerdir. Bkz. el-Eşârî, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, Medine 1975, s. 66-67; Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Bakilânî, *Kitâbu't-Temhîd*, Kahire 1947, s. 164-178; Ebû Hâmîd el-Gazzâlî, *el-İktisâd f'l-İtikâd*, Haz. İ. Agah Çubukçu, Hüseyin Atay, Ankara 1962, s. 245-246; Mehmet Şerâfeddin, "İslâm'da İlk Fikrî Hareketler", *Dâru'l-Fünûn İlahiyât Fak. Mecmûası*, İstanbul 1929, Sayı 13, s. 1; Hasan Onat, "Şîî İmâmet Nazariyesi, (Kuleynî, Kummî ve Tûsî'nin Görüşleri Çerçevesinde)", *AÜ İlahiyat Fak. Dergisi*, C.XXXII, Ankara 1992, s. 89-90.
- 2) Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, *el-Ahkâm's-Sultâniyye İslâm'da Hilâfet ve Devlet Hukuku*, Çev. Ali Şafak, Ankara 1976, I, s. VI; Louay M. Safî, "The Islamic State: A Conceptual Framework", *The American Journal of Islamic Social Sciences*, Volum 8, No. 2, September 1991, s. 222.
- 3) Çünkü hayat şartlarının farklı olmasına rağmen gerek bedevîlerde gerekse yerleşik hayata intibak etmiş Araplarda sosyal yapının bir tek temelini "kabile" oluştuyordu. Her kabilenin ilkel de olsa bir siyasi teşkilatı ve kendisine seçtiği seyyid ya da şeyh denilen bir başkanı mevcuttu. Bu toplum her zaman kimlik ve aidiyetlerini atalarına (neseb asabiyeti) göre tanımlamıştı. Riyaset prensip itibarıyla irsî değildi. Şeyh kabile halkına yol göstermeden ziyade halkın iradesine uygun hareket ederd. Cahiliye çağında kabile reisliğine getirilecek kişide cömertlik, şeref, sabır, yumuşaklık ve fasih konuşabilme gibi erdemler aranırdı. İslâm öncesi Arap toplumunun siyasi gelenekleri ve örfü ile ilgi olarak bkz. İbn Haldûn, *Mukaddime*, Çev. Z. Kadiri Ugan, İstanbul 1986, I, 335 vd.; krş. Abdulkerim b. Muhammed es-Sem'ânî, *El-Ensâb*, Beyrut 1988, I, 19-20; Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, Çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1979, s. 20-28. İslâm öncesi Arap toplum yapısının belkemiğini oluşturan kabilenin Şeyhi mutlak otoriteye sahip değildir. Kabileyi meydana getiren ailelerin başkanlarından oluşan "kabile meclisi" ile istişare etmesi, bir noktada seçimle işlerin yürütmesi şarttır. Bkz. Philip Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, Çev. Salih Tuğ, İstanbul 1982, I, 52, 274; Neşet Çağatay, *İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi*, Ankara 1989, s. 99; Yaşar Kutluay, *Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri*, Ankara 1968, s. 21-23; İbrahim Sarıçam, *Emevî-Hâşimî İlişkileri, İslâm Öncesinden Abbâsîlere Kadar*, Ankara 1997, s. 22-33.

gibi olaylar istisna tutulacak olursa, genel olarak huzur ortamının yeniden tesis edilmesi süreci yaşandı. Ancak Hz. Osman'ın hilafetinin ikinci yarısından itibaren, İslam toplumu, halifenin aldığı kararları tartışır hale geldi. Hz. Osman'ın bu süreçte aldığı birtakım kararlar ve özellikle kendi kabilesinden olan kimseleri idarî makamlara getiriyor olması, toplumda ona karşı bir soğukluğun uyanmasına ve siyasî temelde bir muhalefetin gelişmesine yol açtı. Hz. Osman'ın öldürülmesiyle neticelenen bu gelişmeler, İslam toplumunun "Ali Taraftarları", "Talha, Zübeyr ve Âişe Taraftarları", "Muâviye Taraftarları" ve "Tarafsızlar" olmak üzere siyasî bakımdan dört farklı zümreye ayrılmasına sebep oldu⁵. Siffin savaşı ve sonrasında meydana gelen tahkim hadisesi, bu guruplara Hariciliğin de eklenmesiyle neticelendi⁶.

Her grup, imâmet ve hilâfet meselesinde kendilerine özgü farklı siyasî duruşlar sergiledi. Hz. Peygamber'den sonra pek çok meselede görüldüğü gibi, bu konuda da teo-ri pratiği izledi ve imâmet konusunda siyasî görüş farklılığına sahip olan her bir grup, kendi politik tercihlerini temellendirebilmek için genellikle Kur'ân'dan ve kimi zaman da Sünnet'ten destek arama yoluna gitti. Siyasî görüşlerin Kur'ân ve Hadîs ile temellendirilmesi, ayrılıkların itikad alanına taşınması sonucunu doğurdu ve bu da başlangıçtaki ayrılığın kurumlaşmasına sebep oldu⁷. Hâricîler de bu tablonun en aykırı örneklerinden biri olarak tarih sahnesindeki yerlerini aldılar.

I. Hâricî İmâmet Anlayışının Tarihsel Arkaplamı

Haricilerin doğuşu, hemen hemen bütün tarihçiler tarafından Siffin Savaşı'nda Hz. Ali ile Muaviye arasında cereyan eden "Hakem olayı"nın ortaya çıkışına bağlanmıştır⁸. Bu olayın vuku bulmasında hazırlayıcı faktörlerin başında İslam tarihinde "Fitne"⁹ diye

- 4) Halifenin seçimi konusunda yaşanan görüş ayrılıkları için bkz. İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Muslim (276), *el-İmâme ve's-Siyâse*, Kahire 1327, s. 7-14; Nâşî el-Ekber, *Mesâilu'l-İmâme*, s. 9-16; E. Ruhi Fiğlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara 1983, 25-31.
- 5) Nâşî el-Ekber, Huleysiyye ve Mutezile adlı gurupları tarafsızlar olarak tek başlık altında mütalaa etmekte, fakat tarafsızlıklarının farklı sebeplere dayanması gerekçesiyle onları iki farklı gurup olarak mütalaa etmektedir. Buna göre Huleysiyye Hz. Peygamber'in "iki Müslüman birbirine kılıç çekerse ölen ve öldüren de cehennemdedir", (Buharî, el-Câmi'u's-Sahîh, Beyrut 1987, İmân 22, Fiten 10; Müslim, *Sahihu Müslim*, Beyrut ts., Kasâme 33, Fiten 14) hadisine dayanarak tarafsız davranırlarken, Mutezile ise Osman taraftarları ile Ali taraftarlarından hangisinin haklı olduğunu bilmiyor olmalarından hareketle tarafsız olan kimselerdir. Bkz. *Mesâilu'l-İmâme*, thk. Josef Van Ess, Beyrut 1971, s.16-17.
- 6) Nâşî el-Ekber, s. 19.
- 7) Ahmet Akbulut, "Hariciliğin Siyasî Görüşleri", *AÜ İlahiyat Fak. Dergisi*, Ankara 1989, c. XXXI, s. 331.
- 8) Nasır b. Müzâhim el-Minkârî, *Vak'atu Siffin*, thk. Abdusselam Hârûn, Kahire 1962, s. 479-480; Ebû Muhammed el-Hanefî, *el-Fıraku'l-Müteferrika beyne Ehli'z-Zeyğ ve'z-Zandaka*, thk. Yaşar Kutluay, Ankara 1961, s. 11; Ethem Ruhi Fiğlalı, "Hâricîler", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 169; Fiğlalı, "Hâricîlerin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı", *AÜİFD*, Ankara 1978, c. XXII, s. 246-247; Ahmed Emin, *Fecrü'l-İslâm*, Kahire 1964, s. 252; Sayın Dalkıran, "Hâricîlerin El-Emru Bi'l-Ma'rûf Ve'n-Nehyu Ani'l-Münker Anlayışı", *Atatürk Üniv. Sosyal Bilimler Enst. Dergisi*, c. 3, Sayı, 1, Erzurum 2004, s.199.
- 9) İbn Şihâb ez-Zührî, *el-Megâzi*, thk. Süheyl Zekkâr, ts. Dimaşk, s.153; Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, Çev. Fikret İşıltan, Ankara 1963, s. 24.

anılan siyasî ve ictimâî çalkantıların en önemlisi ve zümreleşmelerin başlangıcı olarak görülebilecek Hz. Osman'ın şehadeti gelmektedir¹⁰. Sonuçta pek çok Müslümanın kanına mal olan bu savaşların ve olayların akabinde, bu olayların faileri ve bu savaşlarda ölen ve öldürülenlerin dinî açıdan dünyadaki ve ahiretteki durumu tartışılmaya başlandı. Dolayısıyla siyasî tavır ve tecrübeler, itikadî alana taşınarak gerekçelendirilmeye ve her kesim kendi tutum ve tavrının kitap ve Sünnet nezdinde haklılığını ispat etmeye gayret etti¹¹. Hz. Ali'nin ordusunda Sıffin'de ayrılarak Harûra'ya çekilen grup aslında Kur'ân hükümlerine sıkı sıkıya bağlı, Abdullah b. Mes'ûd ekolüne mensup Iraklı-Küfeli "kurrâ"dan meydana gelmekteydi. Bu grup Hz. Osman devrinde ortaya çıkan istikrarsızlık, yeni fethedilen memleketlerdeki genel ictimâî karışıklık karşısında, kendilerine mahsus bir tavır almayı takvâlarının bir gereği olarak gördüler¹². Sıffin savaşında da söz konusu "kurrâ"nın içinden çıkan bir grup hakeme razı olması için Hz. Ali'ye baskı yaptılar ve hatta onu öldürmekle tehdit ettiler¹³. Bununla birlikte, mutlak adaletin hüküm süreceği, insanların siyasî çekişmelerden uzaklaşıp, İslam kardeşliği ve dostluğunun gerçekleşeceği bir toplum anlayışına, otoriter ve âdil bir yönetim fikrine meyletttiler¹⁴. Hâriciler önemli ölçüde bu gurubun içinden çıkmışlardır.

II. Hâricî İmâmet Nazariyesinin Toplumsal Arkapları

Hâriciliğin doğuşuna sebep olarak zikredilen şikayet konuları ve sosyal düzensizlikler arasında, Hz. Osman'ın belli kişilere Irak'ta toprak bağışlarında bulunması, toplum tarafından sevilmeyen Abdullah b. Âmir, Velîd b. Ukbe ve Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh gibi yakınlarını önemli valiliklere ataması, savaş ganimetlerini dağıtırken Ehl-i Bedr'in

- 10) İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, Beyrut 1377/1958, III, 31; Taberî, *Tarihu'l-Umem ve'l-Mülük*, Beyrut ts., III, 442; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târih*, Beyrut 1956, III, 90, krş. Belâzürî, *Ensâbu'l-Esrâf*, thk. F. Goitein, Jüsusalem 1936, V, 85, 91; Ebû Muhammed İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, thk. Taha Muhammed ez-Zeynî, Beyrut ts., I, 40; Halife b. Hayât, *Tarihu Halife b. Hayât*, Çev. Abdulhalik Bakır, Ankara 2001, s. 244; Watt da Hz. Osman'ın öldürülmesi olayının, Hâricilerin incelenmesi için uygun bir başlangıç noktası olduğu düşüncesindedir. Bkz. M. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Ankara 1981, s. 11; Ethem Ruhi Fiğlalı, "Hâriciler", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 169.
- 11) Sönmez Kutlu, "İslâm Düşünce Ekollerinin Ortaya Çıkış Sebepleri", *İslâm Düşünce Ekolleri*, Ankara 2006, s. 49. Hâriciliğin itikadî ve siyasî teşekkül sürecinde söz konusu hadiselerin meydana getirdiği sosyo-politik bunalımların ve kaos ortamının ortaya çıkardığı otoriter bir idare arayışının etkileri önemli bir rol oynamıştır. Çünkü hiçbir dinî-politik hareket, tek bir sebebin sonucunda ortaya çıkmamıştır.
- 12) Belâzürî, *Ensâbu'l-Esrâf*, V, 25; Minkârî, *Vak'atu Sıffin*, s. 501; İbn Sa'd, *Tabakât*, IV, 255-258; Sabri Hizmetli, "Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi", *AÜ İlahiyat Fak. Dergisi*, Ankara 1985, C. XXVIII, s. 167; Ethem Ruhi Fiğlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 37.
- 13) Minkârî, *Vak'atu Sıffin*, s. 478-479; İbn Sa'd, *Tabakât*, IV, 255-256; Ebû'l-Fidâ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Mısır ts. VII, 273; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 161; Fiğlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 54.
- 14) Ethem Ruhi Fiğlalı, "Hâriciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler", *AÜİFD*, Ankara 1975, XX, 223-226. Hâriciler Hz. Ali'yi adaletsizliği destekleyenlerle uzlaşmak ve böylece Hz. Osman tarafından yapılan yanlışlıkları düzeltme ve İslâm toplumunu kuşatacak gerçek adaletin ikamesi konusunda kendisine duyulan güvene ihanet etmekle suçladılar. M. Hodgson, İslâm'ın *Serüveni*, Çev. Komisyon, I, 158; Harun Yıldız, *Din Siyaset ve İdeoloji, Hâricilik Düşüncesinin Doğuşu*, Samsun 1999, s. 88-92.

paylarını kısarken seferlere katılmayan yakınlarına pay ayırması, Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer'in uygulamalarının aksine bazı cezaların icrasında yavaş davranması gibi sebepler sayılmaktadır¹⁵. III. Halife Hz. Osman'ın öldürülmesi ile ilgili olarak klasik tarih kitaplarında ileri sürülen bu değerlendirmelerin ona karşı girişilen hareketlerin temel gerekçeleri olduğunu söylemek güçtür. Aslında fikir-hâdise irtibatı¹⁶ kurulduğunda o dönemde ortaya çıkan şikayetlerin altında yatan asıl etkenin, ictimâî, iktisadî ve siyasî bünyede vuku bulan ciddi değişmeler ve bu değişmelere uyum sağlamada güçlük çeken bedevî zihniyetin olduğu söylenebilir¹⁷. Hz. Peygamber'in vefatının ardından cereyan eden ilk halife seçiminde ileri sürülen halifenin Kureys'den olması gerektiği düşüncesine karşı, Kureys dışında buna layık birinin de halife olabileceğini ortaya atan ilk grup Hâricîlerdir¹⁸. Bunu yaşadıkları bedevî-içtimâî hayatın bir dışavurumu, Kureys hâkimiyetine karşı oluşan tepkinin açıklanışı olarak değerlendirmek mümkündür¹⁹.

Bedevilerin uyumsuzluğu, yönetime karşı güvensizlik ve hayal kırıklığını da beraberinde getirmişti. Değişen şartlar onların eski hayatlarına göre olumsuz şartlardı ve düzeltilmesi gerekliydi. Kayıtsız şartsız çöl hayatından teşkilatlı, yalnız bireylerin değil topyekun toplumu bağlayıcı kurallarla hareket eden bir devlet içinde yaşamaya geçişin getirdiği sıkıntılar, bedeviler için hissi gerginlikler doğurmuş ve bu gerginlikler daha sonra ümmetin geleceğinde ortaya çıkacak çok derin ayrılıklara sebebiyet vermiştir²⁰. Emevîler dönemi ve Abbasiler dönemi Hâricî isyan hareketlerinin hemen tamamı İslâm ümmeti içerisinde meydana gelen değişiklikler ve yeni bünyeye bedevî Arapların intibak edemeyişinden kaynaklanmış olduğu bilinmektedir²¹.

III. Hâricî İmâmet Nazariyesinin Nassî Temelleri

Sadece siyasî alana özgü olmayıp hayatın hemen bütün alanlarıyla ilgili olan meşruiyet sorunu genel olarak, kendi sübjektif görüşünün doğruluğunu ve toplum nezdinde geçerliliğini ispat edebilmek için itibarı en yüksek kaynak Kur'ân'a, Sünnet'e onaylatmak ihtiyacından neşet etmiştir²². Çünkü siyaset din adına hareket etmiş ve meşruiyetini

15) Belâzurî, *Ensâb*, V, 44-45; Taberî, *Tarih*, V, 86-88. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 11-12. Yaşar Kutluay, Cemal vakasında ortaya çıkan Sebeiyye'nin Sıffin'de de olaylara bir şekilde müdahalesi olabileceği ihtimaline yer vererek Hâricîliğin ortaya çıkışında Sebeiyye'nin rolüne dikkat çekmektedir. Bkz. Yaşar Kutluay, *Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri*, Ankara 1968, s. 62.

16) Hasan Onat, *Emevîler Devri Şiî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*, Ankara 1993, s. 1.

17) Said Murâd, *el-Fırak ve'l-Cemâ'âtü'd-dîniyye fi'l-Vatani'l-Arabî Kadîmen ve Hadîsen*, Kahire 1999, s. 72-74; Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 13-14; Hızlı kültür değişiminin sonuçları konusunda bkz. Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri*, İstanbul 1987, s. 77, 83, 88 vd.

18) Hilafetin Kureys'ten olması gerektiği konusundaki tartışmalar için bkz. Mehmed Said Hatipoğlu, *Hilafetin Kureysliliği İslâm'da İlk Siyasi Kavmiyetçilik*, Ankara 2005.

19) Akbulut "Hâricîliğin Siyasî Görüşleri", s. 340.

20) Ebi'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, thk. Dr. Seyyid Cemîlî, Beyrut 1998, s. 116-117.

21) Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde*, s. 22.

22) Ejder Okumuş, "Din-Devlet İlişkilerinde Meşruiyet Kavramı Etrafında Bir Yaklaşım", *Marife Dergisi*, Yıl 1, Sayı 3, Konya 2002, s. 9; Sönmez Kutlu, "İslâm Düşünce Ekollerinin Ortaya Çıkış Sebepleri", s. 49; Mehmet Zeki İşcan, *Selefîlik İslâmî Köktenciliğin Tarihi Temelleri*, İstanbul 2006, s. 13.

ondan almıştır²³. Toplumda var olan itikadî-siyasî taraflardan birisi kendi meşruiyetini ve var oluşsal geçerliliğini Kur'ân'da aradığında aslında en sağlam delile dayandığının farkındadır. Ehl-i Sünnet dahil İslâm tarihinde ortaya çıkmış olan bütün itikadî-siyasî mezheplerin kuruluş yıllarında öncelikle kendi ilke ve görüşlerini Kur'ân'a onaylatırma gayreti içinde oldukları görülmektedir²⁴.

İlk Hâricî zümreler söz konusu siyasî hurûçlarına hemen dinî motifler aramaya başlamış ve bir nazariye ortaya koymaya gayret etmişlerdir. Buna göre hiçbir insanın bir diğeri muvacehesinde bu hâkimiyeti kendi şahsına bağlamak hakkı olmadığı gibi bunu asla tevâris de ettiremez. Bir hükümdarlık ancak Allah'ın adına olduğu ve onun irade ve emirlerine uygun bir idare uygulandığı sürece meşrûdur. Öyleki ferdin, kendi dinî-siyasî kanaatinin doğruluğuna sarsılmaz bir inançla dolu olması şarttır²⁵. Onlara göre gerçek Müslümanlar sadece kendileridir ve bu adı da sadece kendileri için kabul eder ve kullanırlar, düşman ülkesinden dâru'l-harb, ve dâru'l-hâtîin'den, dârülhicre veya dârüsselâm'a çekilirler²⁶.

Hâricîlerin dini ilimler sahasında ve tefsirde pek eser vermemiş olmaları, onlar hakkındaki bilgilerimizin diğer kaynaklarla sınırlı olmasına sebep olmaktadır. Bununla birlikte onların görüşleri hakkında bilgi elde edebileceğimiz kaynakların başlıcaları tefsirin en eski Hâricî kaynağı olan Yahyâ b. Sellâm (ö.200/815)'in yazma halindeki tefsirinin bir kısmı ve yine genellikle Yahyâ b. Sellâm'a dayanarak Kur'ân tefsiri yapan Hüd b. Muhakkem el-Huvvârî'nin, *Tefsîru Kitâbillâhi'l-Azîz* adlı eserleridir²⁷. Huvvârî, ilk dönem Hâricîleri hakkında klasik kitaplarda yer aldığı gibi sloganik ve ölçsüz bir tavır sergiledikleri vurgusunun aksine onları dinî duyarlılıkları ile değerlendirir²⁸. Ancak klasik mezhepler tarihi eserlerinde ise Hâricîlerin görüşlerine dayanak bulmak için Kur'ân'da yer alan müphemattan yararlandıkları ifade edilmektedir. Bu eserlere göre Hâricîlerin, Hz. Ali'yi yolundan şaşan ve hatta şeytan tarafından aldatılan bir kimse olarak saydıklarına dair bilgiler mevcuttur. Örneğin, Enâm suresi 71. âyetinin²⁹ "Bize âlemlerin Rabb'ine

23) Muhammed Abid el-Câbirî, *Çağdaş Arap-İslam Düşüncesinde Yeniden Yapılanma*, çev. Ali İhsan Pala- Mehmet Şirin Çıkar, Ankara 2001, s.47.

24) İsmail Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, Ankara 2003, s.191; Bu konuda ayrıca bkz. Muhit Mert, "Kelâmî Tartışmaları Kur'ân Ayetleriyle Temellendirmenin İçerdiği Sorunlar", *Gazi Üniv. Çorum İlahiyat Fak. Dergisi*, 2002, C. 1, Sayı 1, s. 212-232.

25) Ebû'l-Ferec el-İsfehânî, *Kitâbu'l-Ağânî*, Beyrut 1407, XVI, 157; Fıglalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s.76.

26) İbn Hişam, *Hz. Muhammed'in Hayatı (es-Siretu'n-Nebeviyye)*, Çev. İzzet Hasan-Neşet Çağatay, Ankara 1971, s. 844; Eş'âri, *Makalâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 87; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 55, Wellhausen, *İslâmiyetin İlk Devrinde*, s. 19-20,

27) Hüd b. Muhakkem el-Huvvârî, *Tefsîru Kitâbillâhi'l-Azîz*, (thk. el-Hâcc Şerîfî), Beyrut 1990, C. I-IV. Bu tefsir, Hicri III. Yüzyılda yazılmış elimizdeki en eski Hâricî tefsir hüviyetini taşımaktadır. Bu konuda bkz. Hatice Teber, *Hüd b. Huvvârî ve Tefsîru Kitâbillâhi'l-Azîz*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1994.

28) Huvvârî, *Tefsir*, I, 68.

29) "...ve Allah bizi doğru yola ilettikten sonra, ökçelerimiz üzerinde döndürölüp; şeytanların ayartarak şaşkın bir halde çölte bıraktıkları, arkadaşlarının ise "Bize gel! Diye doğru yola çağırtdıkları kimse

teslim olmamız emrolundu” kısmını Hâricîler, kendi iddialarının bir kanıtı olarak görmüşlerdir³⁰.

Hâricî siyâsî ve itikadî düşüncesinde genel olarak halifesiz İslâm toplumunun olabileceği düşüncesinin caiz/mümkün olduğu vurgulanmaktadır³¹. Bununla birlikte eğer bir imama ihtiyaç varsa bu imamın köleden, hürden, Nebatlı’dan, Kureyşli’den olmasında bir sakınca görülmemelidir³². Onlara göre halffe olacak kişinin şûrâ yoluyla seçilmesi, ümmetin bi’atını alması ve adaletten ayrılmayarak emr-i bil ma’rûf ve nehy-i ani’l-münkere riayet etmesi şarttır. İmâmet konusunda Hâricîlerin İslâm düşüncesine kattığı en önemli farklılık ise, Kitap ve Sünnete aykırı davranan zâlim idareciye karşı isyanın gerektiği söylemine yaptıkları vurgudur. Seçimle gelen bir halife şayet toplumu idare etmede haktan ve adâletten ayrılırsa yine kendisini seçen toplum tarafından azledilebilir olması, Hâricî nazariyeyi Ehl-i Sünnet³³ ve Şi’a’dan³⁴ ayıran önemli bir ayraç olarak görülebilir.

İlk Hâricîler ve daha sonra çeşitli sebeplerle ayrılığa düşen diğer Hâricî fırkalar için esas olan, İslâm ümmetinin tüm sosyal ve siyâsî hayatının Kur’ân’a dayandırılması hususundaki ısrardır. Onlara göre Kur’ân-ı Kerîm kesin bir kanun olup te’vil veya tefsire ihtiyaç göstermeksizin lafzî hüviyetiyle değişmez bir şekilde hem itikadî hem de amelî hayat için yegane sistemdir³⁵. Mutlak, statik, monolitik ve dışlayıcı bir karakter arz eden Hâricî paradigması, onların hakikat hakkındaki dar idraklerini, düşüncelerini ve sonuç olarak da

gibi (şaşkın bir duruma)mı düşelim? De ki: Yol gösterme, ancak Allah’ın yol göstermesidir. Bize, âlemlerin Rabb’ine teslim olmamız emredildi.”

30) Eşârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, s.183.

31) Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 200.

32) Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 200 Çünkü Hâricîler, Hz. Ali’nin mensubu olduğu Kureyş zümresine tanınan selahiyet ve imtiyazlara karşı her zaman silahlı isyan halinde bulunmuşlardır.

33) Ehl-i Sünnet Kelâmcılarının imâmetin gerekli oluşuyla ilgili görüşlerinin olgun ve sistemli şeklini Gazâlî ortaya koymaktadır. Gazâlî, bir şeyin vâcib oluşunun ancak dinle bilinebileceğini belirterek imam tayin etmenin yararlarını ve imamın yokluğunun yol açacağı zararların akıl yoluyla bilinebileceğini ifade eder. Dinin maksatlarının gerçekleşmesi, bir imamın varlığına bağlı olduğundan ümmetin bir imamın olmaması durumunda din de zarar görecektir. Dinin maksatlarıyla, imâmet arasında zorunlu bir ilişki kuran Gazâlî’nin imâmetin dolaylı olarak da olsa dinen vâcib olduğu sonucuna ulaşır. O bu konuda “Din işlerinin düzeni ancak dünyanın düzeniyle, dünyanın düzeni de ancak kendisine itaat edilen bir imamın varlığıyla gerçekleşir” der. Ebû Hamid Gazâlî, *el-İktisâd fi'l-İtikâd*, Beyrut 1988, s. 176; ayrıca bkz. Mehmet Evkuran, *Sünnî Paradigmayı Anlamak, Bir Ekolün Politik ve Teolojik Yapılanması*, Ankara 2005, s. 148.

34) Şi’a’ya göre imân, usûl-i dîn’den olan imâmete inanmakla tamamlanabilir. İnsanlar dilediklerini imam olarak tayin etme yahutta dilediklerini azl etme hakkına sahip değillerdir. Bkz. Ethem Ruhi Fiğlalı, *İmâmiye Şîası*, İstanbul 1984, s.209.

35) Ethem Ruhi Fiğlalı, “Hâricîler”, *DİA*, XVI, 172. Hâricîlerin bu görüşlerinin dinî kaygılardan mı yoksa siyâsî emellerine meşruiyet bulma arzusundan mı kaynaklandığı sorunu Kelâm ilminin konusudur. İslâm Mezhepleri Tarihi, görüşleri doğuran itikadî, tarihî, siyâsî şartları tam olarak tanımayı ve mevcut kaynakların özelliklerini göz önünde bulundurarak yargulama yapmaksızın betimlemeyi ilke olarak kabul eder. İslâm Mezhepleri Tarihi metodolojisi için Bkz. Ethem Ruhi Fiğlalı, “İslâm Mezhepleri Tarihi Araştırmalarında Karşılaşılan Bazı Problemler”, *Uluslararası Birinci İslâm Araştırmaları Sempozyumu*, İzmir 1985, s. 372; Sönmez Kutlu, “İslâm Düşünce Ekollerinin Ortaya Çıkış Sebepleri”, *İslâm Düşünce Ekolleri Tarihi*, s. 10.

bu idrak ve düşüncelere uygun olarak nasıl tutum ve davranış geliştirecekleri konusunda belirli olmaya başlamıştır³⁶. Anlayış kapasiteleri oldukça zayıf olduğundan meselelere nüfûz edemeyip hep kendi görüşlerinin doğru olduğunu sanmışlardır. Aslında Watt'ın da ifade ettiği gibi, kendi kimliğini büyük bir grup içerisinde eritmek istemeyen küçük gruplar için böyle bir tavrın haklılık payı vardır³⁷. Ziyâd b. Ebîhi ve oğlu Ubeydullah'ın Basra valiliği sırasında şiddetli baskıları üzerine Hâricîler, liderleri Nâfi' b. Ezrak'ın teklifiyle bir ara Abdullah b. Zübeyr'in hilafet isteğine yardımcı olmuşlardır³⁸. Abdullah b. Zübeyr'in hilafet davasında Hâricîler'in biat etmek konusundaki davranış modelleri onların taassupkâr davranış kodlarını da ifşa etmektedir. Öyleki Yezîd'in ölümünden sonra kanaatlerini tam olarak bilemedikleri birine yardım etmenin doğru olup olmayacağını tartışmaya başlayan Hâricîler, İbn Zübeyr'e giderek,

-Allah'ın kitabı ve Resûlün sünnetiyle amel eden Ebûbekir ve Ömer hakkındaki kanaatinin ne olduğunu,

-Seleflerinin yolundan ayrıldığını ileri sürdükleri Osman b. Affân ile Allah'ın işinde insanların hakemliğine başvurduğunu söyledikleri Ali b. Ebî Tâlip ile ilgili düşüncesini,

-Ebû Bekir'in seçilmesi sırasında âdil bir imam olan Hz. Ali'ye biat ettikleri halde daha sonra bundan vazgeçen Hz. Aişe, Zübeyr b. Avâm ile Talha b. Ubeydullah hakkındaki görüşünü sormuşlardır.

Abdullah b. Zübeyr'in söz konusu sahabilerin hepsini hayırla yâd etmesi üzerine, sabit fikirlerinin özünü oluşturan "kendileri gibi düşünmeyen kişilere hayat hakkı tanımama"nın bir gereği olarak Hâricîler kendisinden ayrıldılar³⁹. Bu taasupkar tavır onları yaptıkları hatalardan dahi başkalarını sorumlu tutmaya sevk etti.

Hâricîler, Mürcie, Mu'tezile, Şî'a ve diğer itikadî-siyasî mezhepler gibi tam anlamıyla sistemleştirilmiş bir akâid sistemi vücuda getiremedikleri gibi, hiçbir zaman askerî ve siyasî hareket sahasında gerçek bir birliğe sahip olamamışlardır⁴⁰. Hâricî bölünmelerinin bir kısmı Kelâm ekolleri olarak görülmesine rağmen çoğunlukla siyasî hareketleri temsil ederler. Ancak bunlar da fırkaların nazariyeleri arasındaki şahsî fikir ayrılıklarını ifade etmekten öteye geçmez. Tüm Hâricî fırkaların müşterek noktası ise itikadî konularda imâmet-hilâfet nazariyesi olarak dikkat çeker⁴¹.

36) John Hick, *İnançların Gökkuşağı Dinsel Çoğulculuk Üzerine Eleştirel Diyaloglar*, Ankara 2002, s. 9.

37) Bireysel psikolojide bu durum şizofrenik veya şizoit ile benzerlik göstermektedir. Öyleki şizofrenik kişi diğer insanlarla birlikte olması sonucu ortaya çıkabilecek sorunlarla baş edemez ve kendi özel dünyasına çekilerek gerçek dünyadan uzaklaşmak suretiyle problemlerden kaçınmaya çalışır. Artık onun dünyasında diğer insanlara yer yoktur. İşte bu sonuçlardan bazıları Hâricîler için de geçerlidir. Buradan hareketle Watt Hâricîlerin doktrinlerini dışlayıcı tavra örnek olarak vermektedir. Bkz. Montgomery Watt, *Dinlerde Hakikat*, Çev. A. Vahap Taştan-Ali Kuşat, İstanbul 2002, s.74-75.

38) İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, s. 123

39) Watt, "Khârijite Thought in the Umayyad Period", s. 224; Fırlalı, "Hâricîler", *DİA*, XVI, 171.

40) İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 233; Osman Aydın, *Mu'tezilî İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, Ankara 2003, s. 26.

41) Dela Vida, "Hâricîler", *İA.*, İstanbul 1979, V, 233; Montgomery Watt, "The Conception of İmân in Islâmîc Theology", *DerIslam*, Berlin 1967, B. 43, s. 2.

Hâricî mantığında önemli bir yer işgal eden imâmet konusunda Hâricîler, halkın yöneticisi olarak bir imamın atanmasına gerek varsa kamu yararını gözeten âdil; zalim olmayan birisini imam seçme zorunluluğuna Kur'ân'dan destek aramışlar ve kendi aralarından bir imam seçebilmenin meşruiyetini Bakara sûresi 124. ayetine dayandırmışlardır⁴². Buradan hareketle imâmetin belli bir nesle ait olmadığı (Kureyşe karşı reaksiyon), aksine adaletle davranan her bireyin imâm olabileceği kanaatine varmışlardır. Bu tutumlarıyla onların esasta imâmetin işleyişindeki ahlakî boyutu önemsedikleri söylenebilir.

Hâricîler, ümmete imâmet konusunda Kureyş'e karşı çıkmalarına dini meşruiyet ararken Kur'ân ayetlerinin zâhîrî anlamlarına sığınmışlardır. Örneğin, "Ayrılığa düştüğünüz her hangi bir şeyde hüküm vermek, Allah'a aittir..."⁴³; "Hüküm yüce ve üstün olan Allah'ındır."⁴⁴; "...Kim Allah'ın indirdiği ile hükmettirse işte kâfirler onlardır!"⁴⁵; "...Kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmez ise, işte zâlimler onlardır!"⁴⁶; "...Kim Allah'ın indirdiği ile hükmettirse işte onlar yoldan çıkmışlardır."⁴⁷ Âyetleri Hâricîlerin temel dinamikleri olmuş, onların ilk temsilcileri olan Muhakkimetü'l-Ülâ diğer bir ifadeyle Harûriyye, "Hüküm ancak Allah'ındır"⁴⁸ (lâ hükme illâ lillâh) diye ortaya attıkları sloganlarına meşruiyeti Kur'ân'ın bu âyetlerinde bulmuşlardır⁴⁹.

Tamamen siyasî hâdiselerin doğurduğu bir fırka olan Hâricîlik, dinî, siyasî, ahlakî ve ictimâî alanlarda belirli bir kesimin davranışlarına yön veren bir mezhep hüviyeti kazanmıştır⁵⁰. Hâricîliğin önce taraftarları tarafından yaşanan pratiğine ve politik uygulamalarına, dinden referansların kullanıldığı bir teori kurulmuştur⁵¹. Onların Sıffin'de patlak vererek özelde Hz. Alî'ye karşı başlatılan ve aslında genel olarak Kureyş'e karşı olan hurûçlarına, daha sonraki Hâricî zümreler içerisinde çıkan bir grup Hz. Peygamber'in hadisleriyle meşruiyet aramışlardır⁵². Sevbân'ın Hz. Peygamber'den rivâyet ettiği "Ku-

42) Huvvârî, *Tefsir*, I, 143-144. yazar, konuyu imam-zulüm bağlamında değerlendirerek "...İbrahim, soyumdan da (önderler yap yâ rabbî!) dedi. (Rabbi): Zâlimlere ahdim ermez buyurdu" ayetinin; İmâmetin belli bir nesle ait olmadığı aksine âdil olan her kişinin (Kureyş'e karşı reaksiyon) imam olabileceğine işaret ettiğini savunmaktadır.

43) Şûrâ, 10.

44) Mü'min, 12.

45) Mâide, 44.

46) Mâide, 45.

47) Mâide, 47.

48) Enâm, 57; Yûsuf, 40, 67.

49) Bkz. Ahmed b. Muhammed el-Muhtâr er-Râzî, *Kitâbu Hüceci'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Ömer el-Mahmasânî, Beyrut 1986, s. 68-69; krş. Huvvârî, *Tefsir*, I, 529, IV, 57, 93; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, s. 128; Ahmed b. Dâvud Dineveri, *Kitâbu Ahbâru'r-Tivâl*, Kahire 1960, s. 210; İsmail Çalışkan, *Siyasal tefsirin Oluşum Süreci*, s. 82-83; Montgomery Watt, "Khârijite Thought in the Umayyad Period", *Der Islam*, Berlin 1961, B. 36, s. 217. Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 52.

50) Watt, "Khârijite Thought in the Umayyad Period", s. 218.

51) Ahmet Akbulut, "Hâricîliğin Siyasî Görüşleri", s. 339.

52) Hicrî II. Asırdan zamanımıza kadar intikal eden hadîs mecmualarından birisi de İbâdiyye mezhebinin büyük imamlarından er-Rabî b. Habîb'in *el-Câmiu's-Sahîh* adıyla anılan *Müsned*'idir. Bu eser Hâricîliğin en temel hadîs kaynağı olma özelliğine sahiptir. Bkz. Bünyamin Erul, "Hicrî II. Asırda Rivâyet Üslûbu (III) er-Rabî b. Habîb (ö.175-180) ve Rivâyet-Dirâyet Açısından el-Câmi'", *Ankara*

reyş size adâletle hükmettiği müddetçe siz de onlara karşı doğru olunuz. Şayet adaletle hükmetmezlerse kılıçlarınızı onların boyunlarına dayayınız ve başlarını vurunuz”⁵³ hadisi Haricilerin hurûçlarına dinî bir gerekçe olarak zikredilmektedir⁵⁴. Bununla birlikte Kureyş’i öven rivayetlerin yanında onları kötöleyen Hz. Peygamber’e isnat edilen nakiller de kitaplarda yer almaktadır. Bunların birisi ilk Hâricî müfessir olarak kabul edilen Yahyâ b. Sellâm el-İbâdî’nin eserinde geçmektedir. Eserde ifade edildiğine göre, Huzeyfe b. El-Yemânî, Hz. Peygamber’in evine gelerek Kureyş dışındaki herkesi dışarı çıkartmış ve Hz. Peygamber kalanlara Kureyş kabilesinin, iktidara gelip Rum ve Fars hazinelerini elde ettiklerinde nasıl bir yönetim sergileyeceklerini sormuştur. Bu soruyu Hz. Peygamber üç defa tekrarlamasına rağmen kimse ses çıkarmamış, daha sonra Abdurrahman b. Avf şöyle demiştir: “Allah’ın kitabıyla amel eder, Nebîsinin Sünnetini alır, namazı kılar, zekatı verir, İslâm düşmanlarıyla cihat eder, feyi dağıtırız”. Hz. Peygamber de, “Hayır! Nefsim kudreti elinde olan Allah’a yemin olsun ki, böyle yapmazsınız. Siz böyle bir durumda birbirinizle çekişir, buğz ve düşmanlık edersiniz” diye buyurmuştur. Hz. Ömer, bu hadîse binaen Kureyş’e, “bana göre siz Kureyşliler Habeşliler, Farslılar ve Rumlar’dan daha korkutucusunuz” demiştir⁵⁵.

Hâricîliğin teşekkül sürecinde en önemli âmil olan imâmet nazariyelerini şûra, biat ve adalet kavramları oluşturmaktadır. Onların hilafet hakkındaki düşüncelerini değerlendirmek ve imâmet nazariyelerini söz konusu bu üç kavramdan hareket ederek açıklamak konunun aydınlatılması açısından isabetli olacaktır.

IV. Hâricî İmâmet Anlayışını Belirleyen Unsurlar

a) **Şûrâ:** Harûrâ’da toplanan 12.000 dolayındaki Hâricî, Sıffin’de Hz. Ali ordusunun sol kanadına kumanda eden Şebes b. Rib’i et-Temîmî’yi askerî kumandan, Abdullah b. Kevvâ el-Yeşkürî’yi de namaz kıldırarak üzere imam seçtiler⁵⁶. Hâricî grup burada her şeyden önce idareyi ellerine aldıktan sonra İslâmî hususların şûra yoluyla icra edileceğini kabul ettiler. Mutlak eşitliği savunan Hâricî idealizmi, çok sayıda İranlı Mevâlî’yi de kendisine çekmişti. Mutlak ve taviz kabul etmez bir eşitlik fikri, yalnız Allah’ın emirleri karşısında sorumlu olma, Haricilerin inanç ve davranışlarının ruhunu meydana getirmekte ve diğer nazariyelerinin hepsi de bu özden kaynaklanmaktadır⁵⁷. Hâricî grupların amacı, ideal toplum oluşturmaktı. Bunu da mensup olduğu kabileye yahut sosyal durumuna bakmaksızın yeryüzündeki bütün müminleri eşit kabul ederek gerçekleştirebileceklerine inanıyorlardı.

Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi, C. XLIV, Ankara 2003, s.28; Krş. er-Rebî’ b. el-Habîb, *Müsnedü’r-Rebî’*, thk. Muhammed İdris-Âşûr b. Yûsuf, Beyrut 1415.

53) Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Beyrut ts. V, 277; et-Taberânî, *el-Mu’cemu’l-Evsât*, VIII, 15; a.mif., *Mu’cemu’s-Sağîr*, I, 134.

54) er-Râzî, *Kitâbu Huceci’l-Kur’ân*, s. 68.

55) Yahyâ b. Salâm, *Bed’ü’l-İslâm ve Şerâ’iu’d-dîn*, thk. W. Schwartz, Salim b. Yakup, Beyrut 1986, s.107-108.

56) Ya’kübî, *Tarih*, II, 191; Mutahhir b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed’ ve’l-Târih*, Kahire ts., IV, 222; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, III, 326.

57) Fazlurrahman, *İslâm*, İstanbul 1981, s. 213.

Herkes için eşitlikçi bir adâlet amaçlayan ve en önemlisi de uzlaşmaya asla eğilimli olmayan bir zihniyetin temsilcisi Hâricî gruplar, kendilerinin tek gerçek Müslüman, ilâhi adaletin tek samimi destekçisi olduklarına inandıklarından, kendi katı ölçülerini kabul etmeyen diğer Müslümanlarla savaşmakla ve onları öldürmekle gurur duyuyorlardı⁵⁸. Hâricîlere göre ahlakça ve dince kusursuz, tam bir ehliyeti haiz her mümin, cemaatin isteği ile en yüksek imamlık mertebesine çıkabilir. İslâm toplumu eğer üzerinde ittifak eder ve biat eder ise siyah bir esir bile imâmete gelebilir. Onlar bu görüşlerini Kur'ân'dan "... işleri aralarında danışma iledir."⁵⁹ âyetiyle delillendirirler⁶⁰.

Hâricîler ilk olarak şura yoluyla üstün zekâsı, ileri görüşlülüğü, hitabeti ve ibadete düşkünlüğü ile bilinen Abdullah b. Vehb er-Râsibî'yi kendilerine emir seçtiler⁶¹. Nehrevân'da ölen Râsibî'den sonra ise, Müstevid b. Ullefe et-Teymî'yi Cemâziyelâhir 42/Eylül 662 de halife olarak seçtiler⁶². Hâricîler Müstevid'den sonra yeni bir halife seçmeleri 58/678 yılında Hayân b. Zabyân'a biat etmeleri ile olmuştur. Hz. Ali'yi mürtekib-i kebare sayarak onun tarafından hurûc ederek Harûra'da toplanan grup, kendilerine bir imam seçerek, imâm seçilecek kişinin ümmetin seçimi (şurâ) ile başa getirilmesine dayanan teorik görüşlerini pratik olarak da uygulamışlardır⁶³. Hâricî topluluğun sonraki liderlerini de şurâ yoluyla seçtikleri dikkate alınrsa, seçimin onların hilafet anlayışlarında önemli bir yere sahip olduğu düşünülmelidir.

Hz. Peygamber'den sonra devlet başkanlığını yürütecek kişiyi belirlemede Hz. Ebû Bekir'in Sakifetü Benî Saide'de halife seçilmesi ve Hz. Ali'nin halifelğinde de sınırlı sayıda kişinin değil büyük bir cemaatin iştirakinin söz konusu olduğu bilinmektedir. Öte taraftan devlet başkanının iktidara gelişinde uygulanan biat veya şura ile seçimin bedevî-kabilevî yahut hadarî-şehirli hayat tarzını devam ettiren İslam öncesi Arap toplumunun geleneklerinde karşılığını bir şekilde bulmak mümkündür⁶⁴. İlk dört halifenin iş başına gelme usullerinin sonraki dönemlerde siyasî iktidarın oluşumunu belirlemede ölçü alınması, o dönemle ilgili görüş ve uygulamaları sosyal yapı ve telakkilerin çok farklılaştığı ileriki dönemlere göre değerlendirerek bir yargıya varmak doğru olmaz⁶⁵. Dolayısıyla Harûrâ'da toplanan Hâricî toplulukların kendi aralarında bir başkan seçme işleminin bir

58) İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 32-33.

59) Şurâ, 38.

60) er-Râzî, *Kitâbu Huceci'l-Kur'ân*, s. 68.

61) Hâricîler, sırasıyla Zeyd b. Husayn et-Tâ'î, Hurkûs b. Zuheyr, Hamza b. Sinân ve Şureyh b. Evfâ el-Absî'ye liderliği kabul etmeleri durumunda kendilerine biat edeceklerini söyledilerse de kabul görmedi. Bkz. Taberî, *Tarih*, V, 689; krş. Adnan Demircân, s.106.

62) Demircân, *Hâricîler'in Siyasî Faaliyetleri*, s. 117.

63) Demircân, s. 47. Hâricîlerin imâmete gelecek kişinin günümüz demokratik kuramlarla ilişkili olarak değerlendirilmesi için bkz. Ahmet Akbulut, *Sahabe Devri Siyasî Hadiselerinin Kelami Problemlere Etkileri*, s. 108.

64) Corci Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, Çev. Zeki Meğâmiz, Dersaadet, İkdâm Mtb., 1328, s. 18; Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, Çev. Neşet Çağatay, Ankara 1954, s. 5; İbrâhim Sarıçam, "İslâm'ın Doğuşunun Tarihi Şartları", *İslâm ve Demokrasi*, Ankara 1998, s. 10.

65) Abdülhamid İsmail el-Ensârî, "Ehlü'l-Hal ve'l-Akd", *DİA*, X, 541.

şûrâmı yoksa bugünün anlayışıyla bir seçim mi olduğunu o dönemin gelenek ve şartlarıyla birlikte değerlendirmek gerekir⁶⁶. Çünkü toplumlarda siyasî iktidarın oluşumu ve yönetim biçimiyle mevcut gelenek ve kültür birikimleri arasında sıkı bir bağ mevcuttur.

İslâmî yönden ilk dört halifenin iktidara gelişinden başka bir uygulama örneği olmayan ve kendi dönemlerine kadar da kabile şefliği, Arap yarımadasının yakın çevresinde bulunan krallıklar ve saltanattan başka yönetim biçimi tanımayan o günkü toplum⁶⁷ için Hâricî imâmet nazariyesi, katılımcı ve çoğulcu yönetime doğru bir adım sayılabilir. Kendi içlerinden bir halifenin seçimini istemelerini, içerisinde bulunulan sosyal ve siyasal şartlarla irtibatlandırmak ve mevcut toplumun sosyal yapı, telakki ve kültüründen fazla bağımsız olamayacağını da göz önünde tutmak Hâricî imâmet anlayışının ortaya konulmasında bizi daha doğru bir yargıya ulaştıracaktır.

Hâricîlere göre halife, Müslümanlar arasında yapılan hür bir seçimle iş başına getirilir, doğru yoldan ayrıldığı zaman da azledilir ve öldürülür. Doğru yoldan çıkan imamı, sırf bundan dolayı gayrı meşru ve mahlu (indirilmiş) ilan etmek tek çıkar yoldur. Hâricîler, Hz. Ali'nin "Tahkim"i kabul etmesinden sonra kendisini tekfir etmelerinin dinî meşruiyetini bu esasa dayandırırlar. Koruyucu çevresi az olacağı ve azledilmesi gerektiğinde güçlü bir direniş gösteremeyeceği için, Arap olmayan kimsenin halifeliği tercih edilir. Önceleri Müslüman ve hür olan her Arab'ın hilafete layık olduğu düşüncesinden hareket eden Hâricîler, daha sonraları özellikle Emevî iktidarına karşı yaptıkları kıyamalarda mevaliden de destek görebilmek için bu fikirlerinden caymışlardır. Bu davranışları onlara kendi itikadi görüşlerinin mutlak hakikat olduğu inancını pekiştirdiği için şartları kendilerine göre yorumlamışlardır⁶⁸.

b) Allah'a Biat: Harûra'da toplanan grup biatin yalnızca Allah'a olduğunu; kişilere biatin söz konusu olamayacağını kabul etmiştir. Hâricîler temelde halifenin Kureyş'ten olmasına tepki gösterip "...zalimlere ahdim ermez (onlar için söz vermedim) buyurdu"⁶⁹ ve "...Allah adalet yapanları sever"⁷⁰ âyetlerini delil göstererek genellikle zâlim yöneticiye isyan etmeyi vâcip görmüşlerdir⁷¹. Bu görüşlerinin temelini Ehl-i Sünnet'in ileri sürdüğü Hilafetin Kureyşliliği anlayışına muhalefet oluşturmuştur⁷². Bu tepki ister istemez mevaliden destek görmüştür. Nitekim Nehrevân savaşının (9 Sefer 38/17 Temmuz 658) üzerinden henüz bir yıl bile geçmeden Hâricîlere çok sayıda kişi katıldı. Bunlarında büyük çoğunluğunun mevaliden olması, hilafetin Kureyş'ten olması şartına gösterilen tep-

66) Abdülhamîd İsmâil el-Ensârî, *Eş-Şûra ve Eseruhâ fi'd-demokrâtiyye*, Beyrut 1975, s. 234-248.

67) Muhammed Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, Çev. Kemal Kuşcu, İstanbul 1963, s. 98-101.

68) Nehrevân'da Hz. Ali'ye karşı savaşan Hâricî Ebû Meryem es-Sa'd'ın 400 kişiden oluşan ordusu, altı tane Arap asıllı hariç gerisi mevaliden teşekkül etmiş bir orduyu ki bu da Hâricî hareketin Arap asabiyeti karşısında bir oluşum olduğunu gösterir. Krş. Ya'kubî, *Tarih*, II/262.

69) Bakara, 124.

70) Hucûrât, 9.

71) Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 115; Demircan, *Haricilerin siyasi faaliyetleri*, s.45.

72) Bkz. Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 125; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 116; Ahmed Emin, *Fecrü'l-İslâm*, s. 31.

kilere bağlanmalıdır⁷³. Emeviler devrinin sonlarında ortaya çıkan Tâlibü'l-Hak lakabıyla meşhur Abdullah b. Yahyâ el-Kendî ve Ebû Hamza eş-Şârî'nin Hadramut ve Yemen'de gelişen, Mekke ve Medine'ye de sıçrayan isyanları da arkasına mevâli desteğini almış isyanlardır⁷⁴. Hâricîler mevâli desteğini de arkasına alan söz konusu sosyal ya da siyasi protestolarının meşruiyetini yalnızca Allah'a biat edilebileceği şeklinde bir hükümle dinde bulmuşlardır⁷⁵.

Hâricîler, kendi içlerinde bir takım ayrılıklara düşmelerine karşın, Hz. Alî, Hz. Osman, Sıffin'deki iki hakem, Cemel'e katılanlar ile iki hakemin hükmünü kabul eden herkesi ve büyük günah işleyenleri tekfir etme ve zâlim imâma karşı ayaklanmanın gerekliliği hususlarında birleşmişlerdir. Bunu da Allah'a olan bi'atlarının bir gereği olarak değerlendirmişlerdir⁷⁶.

c) **Adâlet: Emr-i bi'l-Ma'rûf ve Nehy-i ani'l-Münker:** Emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker ilkesi, İslâm'ın tüm Müslümanlara yüklediği bir görev olmakla birlikte Hâricîlerin bu genel prensibi uygulayış tarzları farklıdır⁷⁷. Hâricîler için devletin en önemli özelliğinin adaleti gerçekleştirmek olduğundan hareketle, idareyi ele aldıklarında imamın ilk işi iyiliği emretme ve kötülükten uzaklaştırma prensibini uygulamak olmuştur. Bu prensip ise kabile zihniyetinin tesiriyle tamamen şiddete dönüşerek, İslâm dininin müminlerini, kendi ters bedevî anlayışları ve dar görüşlülüklerine kurban etmiştir. Mesela bu bağlamda amellerin imandan bir cüz olduğuna inanmalarından dolayı, akîde ve amelden oluşan dinin emirlerini yerine getirmeyen ve yasaklarından kaçınmayan kimseler Hâricîlere göre kâfir kabul edilmiştir⁷⁸.

Hâricîlerin ahlâkî davranışlarının iki ana sâiki olduğu görülmektedir. Bunlardan biri, ibadetlerine titizlikle devam ve dünyadan uzaklaşmayı özendiren takvâları, diğeri de yaşam tarzları olan sıkıntılara tahammül ve inanç uğruna fedakarlığı gerektiren cesaret ve şecâatleridir. Onlar, ister Araplardan olsun isterse bu dini henüz kabul etmiş mevalîden olsun tüm İslâm toplumlarını kendi koydukları bu prensiplere mutabık görmek istemiş-

73) Bkz. Ahmed Sıdık Abdurrahman, *el-Bey'a fi'n-Nizâmi's-Siyâsiyyi'l-İslâmî*, Kahire 1408/1988, s. 74, 96 vd; Watt, "Khârijite Thought in the Umayyad Period", s. 217.

74) Ya'kubî, *Tarih*, II, 262; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 313 vd.

75) Hâricî mezheplerden Necdiyye, dinde iki emir olduğunu bunlardan birisinin Allah'ı, elçilerini bilmek, Müslümanların kanları ve mallarının haram olduğunu; gasbın haram olduğunu bilmek ve diğerrinin de Allah'tan gelen her şeyi kabul etmek olduğunu söyler. Eşârî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri, Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, Çev. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın, İstanbul 2005, s.106; krş. İbn Hazm *el-Fast fi'l-Milel*, IV, 185-186.

76) Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 45; Montgomery Watt, "The Conception of İmân in İslamic Theology", *DerIslam*, Berlin 1967, B.43, s. 2.

77) Ma'rûf ve Münker'in tespiti konusunda mezhepler birbirinden farklı yaklaşımlar sergilemiştir. Örneğin Mutezile "aklı" merkeze koyarak aklın iyi gördüğü fiilleri Ma'rûf, kötü saydıklarını da Münker saymıştır. Krş. Osman Aydınlı, *Mutezili İmâmet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, s.250; Eş'âriler ise akıl yerine nakli esas alarak bu iki terimi şer'î atla ilişkilendirmişlerdir. Bkz. Dalkıran, "Hâricîlerin El-Emru Bi'l-Ma'rûf Ve'n-Nehyu Ani'l-Münker Anlayışı", s. 200.

78) Şehristâni, *el-Milel*, I, 140-142; Watt, "Khârijite Thought in the Umayyad Period", s. 218.

lerdir. İslâm'ın sunduğu ferdi sorumlulukları kavrayamayarak karizmatik ve tepkici bir toplum⁷⁹ yaratmayı hedeflemişlerdir.

Hâricîler, iyiliği emretme, kötülüğü yasaklama ilkesini ahlâk alanında uygulamak yerine hukuk alanında uygulamak istemişlerdir. Bu ilkeyi İslâm toplumuna karşı gösterdikleri şiddete bir gerekçe olarak sunmuşlardır⁸⁰. Bu davranışlarını da din ve toplum nezdinde gerekçeyleştirmek için ayetlerin nüzul sebepleri gibi özelliklerini hiç dikkate almadan kendilerine meşruiyet aramışlardır. Örneğin "Allah, size emanetleri ehline vermenizi insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder..."⁸¹ ayetini de kendi içlerinden âdil ve zâlim olmayan bir imamın gerekliliğine delil getirmişlerdir⁸².

Adâlet, Hâricî düşüncenin özünü oluşturur. Hâricîler yaşadıkları coğrafyanın tesiriyle meselelere derinliğine nüfuz edemeyen, nasları zâhir manasıyla anlamakla iktifa eden, son derece katı ve kapalı bir topluluktur. Bundan dolayı adâlet kavramının da içerisinde kendi dar görüşleri ile doldurmuşlar, yanlış yola sapmadan İslâm'ı yaşamayı ve adaleti gerçekleştirilmeye çalışmışlar, adâletin gerçekleştirilmesi için bütün işlerin Allah'ın emir ve yasaklarına uygun olarak yürütülmesi gerektiğine inanmışlardır. Bu düşünceler temelinde tüm Müslümanların arzu ettiği şeyler olmasına karşın, Hâricîler bunu akidelerinin orijinini oluşturan "Lâ hükme illa lillah" kaidesine uygulamaya koymakla görüşlerinin hareket noktasına şiddet ve terörü yerleştirmişlerdir. Bunun sonucu olarak da devletin en önemli niteliği olan adâlet ilkesiyle Allah'ın hükmünün gerçekleştirilmesinden birinci derecede sorumlu olarak halifeyi görmüşlerdir. Halifelik âdil, âlim ve zâhid olması şartıyla hür yahut köle her müslümanın hakkıdır. Dolayısıyla diğer mezheplerin ileri sürdükleri Kureyşî, Hâşimî hatta Emevî ve Arap olma gibi şartlar onlara göre tamamen geçersizdir⁸³.

Hâricî zümrelerin Harûra'da toplanması üzerine Hz. Ali, Abdullah b. Abbas'ı ikna etmek için kendilerine yollanmış⁸⁴, O da çeşitli deliller ileri sürerek Hâricîleri, davranışlarının yanlışlığı konusunda ikna etmeye çalışmıştır. Hâricîler ise bu delilleri kendi kanaatlerine uygun biçimde yorumlayarak, baştan beri ortaya koydukları dar ve katı anlayışlarını sürdürmüşlerdir. Bu olay Hâricî taassubunun bir göstergesi olarak dikkat çekmektedir⁸⁵. Hâricîler kendi sosyal, politik, hukukî ve ahlâkî düzenlerini, genel ve özel hayatlarını

79) Sönmez Kutlu, "İslâm Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu", *İslâmiyât*, C. 4, Sayı 4, Ankara 2001, s. 20.

80) M. Zeki İçcan, *Emr bi'l-Ma'rûf ve Nehy ani'l-Münker*, Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, Erzurum 1991, 84.

81) Nisa, 58.

82) Krş. Huvvârî, *Tefsir*, I, 392.

83) M. Watt, "Khârijite Thought in the Umayyad Period", *Der Islam*, B. 36, s. 217; Fiğlalı, "Hâricîler", XVI, 172.

84) Taberî, *Tarih*, V, 688; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, I, 124; Belâzurî, *Ensâb*, I, 194.

85) Hatta onların bu mutaassıp tutumları Hz. Ali'nin bizzat yanlarına giderek imamları İbnü'l-Kevvâ ile görüşmesi sonrasında Harûra'dan ayrılmaya karar veren 6000 kişi, Halifenin tahkimden caydığı sanarak onunla birlikte Küfe'ye gitmelerine rağmen daha sonra geri dönmelerinde de gözlenen de bu taassuptur. Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s.68.

Kur'ân'ın zahiri anlam ve öğretisine kusursuz biçimde uydurmak ve yalnız zorunlu ihtiyaçları karşılamak şeklinde bir zühd hayatı yaşamayı öngörüyorlar fakat mürtekb-i kebîreyi mürted kabul ederek eşi ve çocuklarıyla birlikte öldürülmesi gibi şiddetin en son seviyesini uygulayabiliyorlardı⁸⁶. Diğer taraftan İmân-amel ayırımı yapmayarak, imanı mutlak anlamda eylemle ilişkilendiren ve aralarında her hangi bir teorik ayırımı kabul etmeyen Hâricîler, amelleri terk eden, farklı düşünen veya kendileri gibi olmayanları "küfür"le itham ediyor, mallarını ve canlarını helal sayıyor ve katı taassuplarıyla İslâm'ın hoşgörü mantığına büyük zarar veriyorlardı⁸⁷. Kendilerinin tek gerçek Müslüman topluluk (mutlak hakikat), ilâhi adaletin tek samimi destekçisi olduklarına inanıyorlar, gerçek İslâmî anlayışın, kendi katı ölçülerini kabul etmeyen sözde Müslümanlarla savaşmayı gerektirdiğini düşünüyorlardı⁸⁸.

Hz. Osman yönetimine karşı eleştirilerin gittikçe yoğunluk kazanması, Müslümanlar arasında yaşanan ihtilafı olumsuz yönde etkilemiştir⁸⁹. İhtilaflar hakkında kaynaklar, Hz. Osman'ın azledilmesinden ve hatta öldürülmesi taleplerini ifade edenlerin varlığından söz etmektedir⁹⁰. İslâm Tarihinde siyasî olarak iktidarı elinde bulundurmamak adına Hz. Osman döneminde başlayan inananların birbirlerinin canına kastetmesi, daha sonraki dönemde Hâricîler için bir ilke haline gelmiştir. Bu durumun onların kendilerini mutlak hakikatin tek temsilcisi olarak görmelerinden de kaynaklandığını söyleyebiliriz⁹¹.

Hâricî taassubu, çok zengin olmayan edebiyatlarında da muhalif zümreleri eleştirmek ve şiddet yoluyla ortadan kaldırmak tarzında ortaya çıkmıştır⁹². Şiirlerinde göze çarpan en önemli vurgulardan birisi yine yegane doğrunun kendi siyasetleri ve mezhepleri olduğu inancı, bunun hasımlarına karşı savunulması ve diğer insanları kendi düşüncelerine çekme niyetidir.

Hâricî zihniyetine hakim olan taassup onların fikrî tartışmalarına yansımış, ne kadar kesin olursa olsun hiçbir delil karşısında çaresiz kalıp teslim olmalarına sebep olmamış aksine hasımlarınca ortaya konan delillerin kuvvetli olması, onları kendi inançlarına daha fazla sarılmaya ve inançlarını destekleyecek daha güçlü deliller aramaya itmiştir. Bunun sebebi ise düşüncelerinin aklî olmasından daha çok duygusal bir nitelik taşıması, mezhep taassubunun sağduyulu ve mantıklı düşünme yollarını tıkamış olmasıdır.

86) Taberî, *Tarih*, V, 528; Malatî, *et-Tenbih ve'r-Red*, s.51; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/476-482.

87) Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, I, 68, 170, 175; Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 66-67; İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'n-Nihal*, III, 229; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 22; Watt, "The Conception of İmân in İslâmic Theology", *Derİslam*, B. 43, s. 2.

88) Watt, "Khârijite Thought in the Umayyad Period", s. 217-288.

89) Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, V, 25.

90) Sahabe arasında Hz. Osman'ın kanının helal olduğunu dile getirenler söz konusuydu. Bkz. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, V, 36; krş. Ahmet Akbulut, "Hâricîliğin Siyasî Görüşlerinin İtikadileşmesi", s.333.

91) Watt, "The Conception of İmân in İslâmic Theology", *Derİslam*, B.43, s.2; Ahmet Akbulut, "Hâricîliğin Siyasî Görüşleri", s. 341.

92) Abdurrâzık Huseyn, *Şi'ru'l-Havâric, Dirâsetun Fenniyyetun Mevzâ'ıyyetun Mukârenetun*, Umman 1986, s. 57-63; Azmî M.S. es-Sâlihî-Mustafa Öz, "Hâricîler-Kültür ve Edebiyat", *DİA*, XVI, 175.

SONUÇ

Her mezhebin İslâm'ın anlaşılması, yorumlanması ve yaşanması konusunda kendine özgü bir yaklaşım tarzı geliştirdiği bilinmektedir. Mezhep mensuplarının içinde doğup geliştikleri siyasal, sosyal, ekonomik ve tarihi faktörler bir düşüncenin ortaya çıkmasında ve olgunlaşarak kurumsallaşmasında çok güçlü ve belirleyici etkide bulunduğu açıktır. Her sosyal ve siyasal hareket, içinden çıktığı bölgenin sosyal realitelerinden, tarihsel tecrübelerinden ve inançlarından etkilenir. Bu realiteler farklılaştığında ortaya çıkan hareket ve düşüncenin değişmesi ve mensuplarını da etkilemesi doğal bir durumdur. Mezheplerin imâmet konusundaki temel yaklaşımları da tarihsel süreç içerisinde değerlendirilmeli, sahip oldukları görüşlerin arka planında yer alan tarihi, sosyo-politik ortam ve sebepler bilinmelidir.

Hâricîler, Hz. Peygamber'den sonra hilâfete gelecek kişinin Kureyş kabilesinden olma şartına muhalefet ederek belli bir soy ve kabilenin inhisarından kopararak, İslâm ümmetini idare etmek üzere imâmete liyakat şartlarını taşıyan her Müslümanın seçimiyle gelebileceği anlayışını ısrarla savunmuşlardır. Bu düşünceleriyle İslâm düşüncesine pozitif bir katkıda bulduklarından söz edilebilir. Bununla beraber, zümrelerin fikir ve görüşleri, sosyal ve siyasî çevreden tecrid edilemez ilkesinden hareketle, onlar yaşadıkları çevrenin özelliklerine uygun hareket ederek bir yönetim erkinin hükmüne girmeye kabullenememiş; bu saikle de Kureyş iktidarına kesinlikle karşı çıkmışlardır. Kureyş'e dönük bu karşı çıkışlarını da dini motiflerle gizlemek zorunda kalmışlardır. Bunun için "mürtekîb-i kebîre" büyük günah meselesini ortaya atarak Kur'ân ve Sünnetten delil getirerek kendilerini savunmuşlardır. Sonuçta kendilerini yönetmek için Kureyş'ten olan bir imama ihtiyaç olmadığını iddia ederek siyasal olarak Kureyş hükmü altına girmekten imtina etmişlerdir. Bu yaklaşımları onların imâmet nazariyelerinin çerçevesini belirlemiştir. Bu nazariyeye göre de eğer bir imâma ihtiyaç olacaksa; bu kişinin mutlaka büyük günah irtikab etmeyen, âdil ve şûra ile seçilen birisinin olmasının yeterli olacağına inanmışlar, bu kişinin de yalnızca Hâricîlerden birinin olabileceğini ileri sürmüşlerdir.

Muhakkimetü'l-ûlâ diye adlandırılan ilk Hâricî zümreler, "Lâ hükme illa lillah" sloganını benimseyerek bir anlamda beşerî bir hükmün iradesine tabi olmayı reddetmiş, bunu dinî gayelerle değil, siyasal zihniyetlerini gizlemek için yapmışlardır. Bu şekilde davranmak suretiyle de kendilerinin mutlak hakikatin içinde yer aldıklarını dolayısıyla kurtuluşa eren zümreden olduklarını iddia etmişlerdir.

İbâdiler hariç tutulacak olursa sadece biat ettikleri idarecinin görüşlerine uygun prensipleri ve bir takım zahiri anlamlardan müteşekkil görüşleri dışında Hâricî fikhî ve kelâmî tam anlamıyla ortaya çıkamamıştır. Bununla birlikte Hâricîler özellikle iman meseleleri üzerinde yankılar uyandıran mesajları sayesinde İslâm kelâmının gelişmesinde önemli rol oynadıkları gibi söz konusu farklı yaklaşımlarıyla da İslâm mezhepleri tarihinin dikkat çeken düşünce akımlarından birini oluşturmuşlardır.